

Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon

A 17. század legnagyobb európai hírnévre szert tett nyomdászdinasztiaja a flamand származású, Németalföld különböző városaiban működő Elzevier-család. Az alapító, Lodewijk (I.) Elzevier mint könyvkötő 1580-ban telepedett meg Leidenben és könyvkereskedését az egyetem kuratóriumától nyert 1587. évi kiváltságlevele alapján nyitotta meg, az Akadémia területén.¹ Amikor 1617-ben meghalt, a cég kiadói tevékenysége még nem volt számottevő. Virágzó, de a korabeli könyvkereskedők és kiadók tevékenységétől semmiben sem különböző üzletet hagyott örököseire.

A leideni üzlet az alapító unokája, Isaac Elzevier rövid, de eredményes munkássága alatt vált kiadóként és könyvnyomdaként is ismertté, majd még inkább a vele 1622-ig párhuzamosan dolgozó, majd önállósuló két unokatestvér, Abraham és Bonaventura Elzevier idején. Isaac csak 1617-től 1625-ig állt a műhely élén, és bár a nyomdát új betűanyaggal szerelte fel, ő maga hamarosan kivált az üzletből, és eladta bátyjának Abrahamnak és unokatestvérüknek Bonaventurának. E két rokon együttműködése különösen gyümölcsöző volt. Már Isaac Elzevier Leiden legjobban felszerelt nyomdáját hagyta rokonaira; még 1625-ben megvette Thomas Erpenius leideni professzor különböző keleti betűtípusokból álló nyomdafelszerelését,² majd ezt az amúgy is gazdagon felszerelt műhelyt a két unokatestvér folyton újabb vételekkel gyarapította. Együttműködésük 1652-ig tartott, amikor a leideni üzletet Johan Elzevier vette át.

Még Abraham és Bonaventura együttműködése idején, 1638-ban megalakult a család első Leidenen kívüli officínája is, Amszterdamban. Vezetője Lodewijk (II.) Elzevier volt, aki 1664-ig állt az amszterdami műhely élén, az utolsó években unokatestvérével Daniellel együtt. Bár sem az amszterdami, sem az Utrechtben, Hágában — a leidenivel párhuzamosan működő kiadók és nyomdák nem érték el sem élettartamban, sem termelékenységben az eredeti és egyben fő-officína, a leideni szintjét, elterjedésük, és a dinasztia tagjainak jelenléte a könyvek világában kétségkívül hozzájárult az Elzevier-nyomtatványok példátlan sikeréhez.

¹ WILLEMS, Alphonse: *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*, Bruxelles — Paris — La Hague 1880.

² *Nieuw Nederlandsch biografisch Woordenboek. IX. deel.* Leiden 1933. 235 — 239. — ENSCHEDÉ, Charles: *Typefoundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century.* Rev. by Harry CARTER. Haarlem 1978.

Az amszterdami műhely 1680-ban, Daniel halála után megszűnt: 1681. március 5-i kelettel Daniel Elzevier özvegye betűmintalapot adott ki, amelyen a Van Dyck által metszett betűk eladását hirdette a fenti napra. A mintalapon egy teljes nyomdafelszerelésnek megfelelő betűválaszték látható. A leideni műhely viszont 1712-ig működött: az utolsó leideni Elzevier-családtag, Abraham betűt és sajtóit Leidenben 1713. február 20-án bocsátották áruba.³

Az Elzevier-kiadványokat, bizonyára a bibliofilek körében mutatkozó nagy érdeklődés hatására, már a múlt században számba vették a szakírók. Több összefoglalás is készült kiadványaikról, időrendi és tematikai összeállításban egyaránt. Az Elzevier-kiadványok száma Alphonse Willems szerint 1600 fölött van.⁴ A számbavétel munkáját részben megkönnyítette, hogy fennmaradt tizenhárom eredeti könyv-katalógusuk is, az 1628—1681. közötti évekből.⁵

Mi indokolja az Elzevier-nyomtatványok becsét a gyűjtők — és már a korabeliek — szemében is? Ha Elzevier-könyvre gondolunk, akkor kisformátumú, keskeny, ízléses tipográfiájú, takarékos díszítéssel ellátott, arányos margójú könyvecske jelenik meg előttünk. Vajon valóban annyira kiemelkedett-e az Elzevier-nyomtatványok színvonala a korabeli európai vagy holland könyvek közül?

Valóban, az Elzevieriek kiadványait a betűk szépsége, éles vonala, jól olvashatósága, a papír jó minősége és a szedés művészi elrendezése jellemzi, valamint a kiadványok mindig gondos nyomdai kivitele. Különösen ismertté vált a 12° és 24° formátumú Elzevier könyvecske. Ilyen 24° formátumban jelentek meg az Elzevieriek *Respublika* kötetei,⁶ amelyek az egyes európai és Európán kívüli országok rövid történeti, földrajzi leírását tartalmazzák (köztük Magyarországot és Erdélyt is)⁷ és mindegyikük egyedi, rézmetszetű címlappal jelent meg. E sorozatból 1638-ig harminc kötetet adtak ki. Mint egyetemi nyomdászoknak feladatuk volt a tanításhoz szükséges tankönyveknek, a számos disputációnak megjelentetése, a latin és görög auctoroknak új kiadása.

Ugyanakkor, amint azt Hartz elemezte,⁸ egyedül a nyomtatványok magas színvonala nem indokolta volna az Elzevier-nyomtatványok értékét a kortársak és

³ Ezekre az adatokra HAIMAN György volt szíves felhívni figyelmemet, akinek segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

⁴ WILLEMS, i. m. 414. l.: 1608. művet ír le. *Catalogue d'une Collection unique de volumen imprimés par Les Elzevier et divers typographes Hollandais du 17e siècle*. Red.: Ferdinand BRUNETIERE. Paris 1896. PIETERS, Charles: *Annales de l'imprimerie Elzevirienne ou histoire de la famille des Elzevier et de ses éditions*. Gand 1851. *Catalogue raisonné de la bibliothèque Elzevirienne de feu M. Jules Chenu*. Paris 1864. *Catalogue de beaux livres Elzeviers*. Paris 1870.

⁵ *Catalogus librorum Officiniae Elzevirianae* *Catalogue de l'Officine des Elzevier (1628)*. Avec une introd.: Ernest KELCHNER. Paris 1880. - *Catalogus variorum et insignium in quavis facultate, materia et lingua librorum Bonaventurae et Abrahami Elzevier... ad diem 23. Febr. 1654*. Hagae 1654. MORRISH, P. S.: *A collection of 17th century book sale catalogues* = *Quaerendo* 1971. 35-45.

⁶ GULYÁS Pál: *Az Elzevieriek reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 1912. (Könyvészeti tanulmányok)

⁷ Címe: *Respublica et Status Regni Hungariae*. Leiden 1634. (Apponyi, A.: *Hungarica. Bd. II*. München 1903. 828. sz.)

⁸ HARTZ, S. L.: *The Elseviers and their contemporaries*. Amsterdam - Brussels 1955. 38-40, 107.

az utókor számára. Hiszen az „Elzevier-formátum” valójában az átlagos 17. századi holland formátum: a „zsebkönyv” alak nem egyedül az ő kezdeményezésük volt. A betűk és a papíros anyagában sem lehetett nagy eltérés más holland nyomdászoktól, hiszen ugyanazokkal az anyagokkal (papírossal, ólombetűvel, eszközökkel) dolgoztak. Nagynevű betűmetsző, Christoph Van Dyck dolgozott az Elzevier nyomda számára, aki a betűmetszésben a „mediaevális” hagyományokat folytatta, igen magas színvonalon, bizonyos mértékben tovább is fejlesztve azt. A 17. század második felében napirenden lévő új, barokk („németalföldi”) betű kialakításában azonban mások tűntek ki: ebben a tekintetben az amszterdami Blaeu-ház előtte járt az Elzeviereknek, akik nem jeleskedtek az új, németalföldi típus elterjesztésében.⁹ Valószínű, Hartz szerint, hogy ha a Blaeu műhely állt volna fenn több, mint száz évig — úgy, mint az Elzevier — akkor az lenne ma híresebb.¹⁰ Enschedé, a hollandiai betűöntő műhelyek történetét kutatva arra a megállapításra jutott, hogy az Elzevierek betűtípusainak legnagyobb része nem egyedi, számukra metszett betű, hanem típusaik jelentős részét úgy vásárolták. Jelentős részük nem is hollandiai eredetű, hanem Frankfurtból származott.¹¹ Ennek ellenére, vallja Enschedé, nem csodálhatjuk eléggé az Elzevierek izléses, szép tipográfiajú nyomtatványait.

Összegezve, megállapítható, hogy az Elzevier-könyvek egységes tipográfiai stílusa a magas színvonal egyenletességét jelentette már a kortársaknak is. Mint nyomdászok is valószínűleg azért értek el olyan nagy hatást, mert egyúttal könyvkiadók is voltak, akik igen ügyes kiadói politikát folytattak. Sikereik számos összetevőjét említhetnénk. Egyrészt igyekeztek minél nagyobb területet hatásuk alá vonni — tehát a Németalföld több városában létesítettek egyidejűleg üzletet illetve műhelyt. Másrészt sok könyvet adtak ki, valószínűleg nagy példányszámban — erre utal a fennmaradt Elzevier-kiadványok nagy száma. Harmadrészt olyan modern üzleti fogáshoz is folyamodtak, amiben minden bizonnyal úttörőnek számítanak: elindították a *Respublika* sorozatot, amellyel az olvasót arra ösztönözték, hogy az első elolvasott vagy megvásárolt kötet után a sorozat többi tagját is megvegyék. Tartalmánál fogva — országleírás, egzotikus népek bemutatása — ez a sorozat biztos sikernek ígérkezett éppen a Németalföldön, ahol az ország adottságaiból eredően erre rendkívüli igény volt. Egyúttal, ami a protestáns Németalföldön a korabeli polgár szemében ugyancsak fontos lehetett: ebben a hosszú ideig működő műhelyben jól megalapozott, biztos és sikeres családi vállalkozást látott.

Az Elzevierek a kor szokásához híven nyomtatványaik címlapján megkülönböztető emblémát, nyomdászjelvényt alkalmaztak. Az alapító, Lodewijk Elzevier — és működésének legelső éveiben Isaac is — az ún. sasos emblémát használta, mégpedig három változatban.¹² A későbbiekben oly ismertté vált fát és

⁹ Ezt a véleményt első ízben KNER Imre fejtette ki. Az ő álláspontján van HAIMAN György is, *Tótfalusi Kis Miklós amszterdami mintalapja és a hollandi antikva* c. tanulmányában. *A betű mestere* c. kötetben. Bp. 1964.

¹⁰ HARTZ, i. m. 107.

¹¹ ENSCHEDÉ, i. m. 63–64, 76.

¹² *Catalogue d'une collection unique...* 421.

férfialakot ábrázoló emblémát Isaac, a leideni műhely vezetője kezdte használni 1620-ban (bár ebben az évben elvéve még a sasos emblémák is megjelentek.) 1621-től kezdve egészen a liedeni műhely megszűnéséig, 1712-ig a kiadványok túlnyomó többsége az Isaac által választott fás, férfialakos emblémával jelent meg.¹³ Abraham és Bonaventura Elzevier ritkábban a földgömböt ábrázoló emblémát is használták.¹⁴ Az amszterdami műhely pedig leggyakrabban a Minervát és fát ábrázoló, „Ne extra oleas” feliratot viselő nyomdászjegyet alkalmazta címlapjain hatféle változatban.¹⁵ Minthogy a leghosszabb életű és legtermékenyebb a leideni műhely volt, a többi Elzevier műhely emblémája nem vált olyan közismertté.

Az Elzeviek legkorábbi nyomdászjelvénye, az ún. sasos, antik emlékoszlopon álló sast ábrázol, amint hét nyilat tart egy nyalábban, felette a következő felirat olvasható a szalagban: „Concordia res parvae crescunt”. Ez az embléma — Willems értelmezése szerint — a holland köztársaság jelvénye és jelképe: a hét nyilat tartalmazó köteg annak a hét tartománynak a felbonthatatlan egységét jelképezi, amelyek a holland köztársaságot alkotják.¹⁶

Az a jelvény, amely jellegzetesen az Elzeviek nyomdászjegyévé vált — és amelyet 1620-tól 1712-ig használtak — szilfát ábrázol, amelyet szőlőfürtös tőke ölel körül. A fa jobb oldalán magányos, taláros férfialak, a fa bal oldalán szalagban ez a jelmondat: „Non solus”. Értelmezésére több megoldás is kínálkozik. A szőlővel párosított szilfa „pampiniis amicta vitibus ulmus” olyan szimbólum, amelyet az antikvitásból vettek át. Willems értelmezése szerint jelentése ugyanaz, mint az előbbi jelvényben a nyilak kötege, vagyis arra szolgál, hogy az egyetértést, egyesülést, összhangot fejezze ki. A magányos, sétáló alak másik szimbólum. Szerinte azt jelképezi, hogy a bölcs beéri a magánnyal, mert az alkalmat nyújt neki magába szállni és saját gondolataival foglalkozni.¹⁷

Willems szerint ezek a szavak közelítik meg legjobban az embléma jelentését: „Je suis seul en ce lieu sans être solitaire”. Ezt a kilenc változatban meglévő (különböző méretű, és némileg eltérő metszésű) emblémát mint „Solitaire” emblémát is említi az irodalom.

Davies ugyancsak az embléma antik eredetére utalt.¹⁸ A szilfának mint antik jelképnek értelmezését Plinius Secundustól tudjuk.¹⁹ A szilfa azok közé a fák közé tartozik, amelyeknek, ha a vihar letöri egy ágát, az a földbe téve újból kihajt. De olyan esetet is feljegyeztek, amikor Juno szent ligetében egy, az oltárra hajló szilfa kidőlt, majd csodálatos módon újból életre kelt. A monda szerint ettől kezdve a rómaiakat mindig hadiszerezése kísérte.

A kor elterjedt, kedvelt szimbóluma volt a fa, hiszen az amszterdami Elzevier műhelynek is a fát és Minervát ábrázoló metszete volt leggyakrabban látható a

¹³ Uo. 422–423.

¹⁴ Uo. 425.

¹⁵ Uo. 424–425.

¹⁶ WILLEMS, i. m. XC–XCI.

¹⁷ WILLEMS, uo.

¹⁸ DAVIES, D. W.: *The world of the Elseviers 1580–1712*. The Hague 1954. 155.

¹⁹ PLINIUS Secundus, C.: *Historia naturalis libri 37. Tom. 1–3. Lugduni Batavorum 1635. Elzevir. és úo.: A természet története*. Bp. 1987. 94–95.

a

b

c

d

1. kép. a M4 metszet (Elzevier, 1620–1627) b M11 metszet (Elzevier, 1641–1660) c Szenci Kertész Ábrahám metszete (RMK II 761, Várad 1651) = I. metszet; d Töltési István metszete (Arany temiénező, Komárom 1718) = IV. metszet

művek címlapján. Berard²⁰ azonban felhívta a figyelmet arra, hogy míg az amszterdami műhely emblémája olajfát ábrázol, „Ne extra oleas” felirattal, addig a „Non solus” feliratos embléma nem olajfát ábrázol, — bár a hosszúkás levelek alapján olajfának is hihetnénk, — hanem szilfát. Berard szerint az emblémának szilfát és szőlőtőkét ábrázoló része a két Elzevier unokatestvér együttműködését jelképezi (Abrahamét és Bonaventuráét), akiket a vérségi kötelék és a kereskedelmi kapcsolat egyaránt összefűz. Ugyancsak Berard szerint a magányos alak, aki a fa alatt látható, másik szimbólum: azt jelképezi, amit a tudós, elmélkedő férfiú Scipio szavaival mondhatna: „Se nunquam minus esse solum quam cum esset solus”, és aki élvezi visszavonultságának gyümölcsét. Kelehner a jobboldalt álló taláros férfit úgy látja, mint aki a szőlőért nyúl.²¹

Az embléma értelmezésével kapcsolatban meg kell említenünk azt a lehetőséget is, hogy a szilfát az Elzevier család nevéből származtatjuk. Hartz szerint ugyanis nagyon valószínű, hogy a család neve a St. Elmusvuur rongált alakja (amelyben az elmus = szilfa, vuur = tűz). Így kerülne a nyomdászjelvénybe a szilfa.²² Maguk az Elzevier család tagjai azonban nevüket „képre” úgy fordították le, hogy — ugyancsak nyomdászjelvényként — időnként égő fahasábokat ábrázoltak (csak rézmetszetes címlapokon, éppen a *Respublika* kötetek némelyikén található).²³ Ebben az utóbbi — általuk választott — értelmezésben nevük a holland else (= fa) és vuur (= tűz) szavakból tevődik össze.²⁴

Nem tagadva az embléma családnévből való eredeztetését, sem annak antik értelmezését, valószínű, hogy a 17. században, a protestáns Németalföldön a fára tekeredő szőlővessző más értelmezést is sugallt az olvasónak. A Biblia szerint ugyanis a fára tekeredő szőlővessző az egyházat, illetve annak tagjait jelképezi, abban az értelemben, ahogy Jézus mondta:

„Én vagyok az igazi szőlőtő, és az én Atyám a szőlőműves. Minden szőlővesszőt, a mely én bennem gyümölcsöt nem terem, lemetsz; mindazt pedig, a mely gyümölcsöt terem, megtisztítja, hogy több gyümölcsöt teremjen” (Jn 15.1-2)

és „Maradjatok én bennem és én is ti bennetek. Miképpen a szőlővessző nem teremhet gyümölcsöt magától, hanemha a szőlőtőkén marad; akképpen ti sem, hanemha én bennem maradtok.

Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők: A ki én bennem marad, én pedig ő benne, az terem sok gyümölcsöt: mert nálam nélkül semmit sem cselekedhettek.” (Jn 15.4-5)

Lehetséges, hogy éppen az utolsó szavak adnak magyarázatot a „Non solus” jelmondatra — „nem egyedül”. A „Non solus”-t más értelmezésben az Újtestamentum más helyén is megtaláljuk:

„Imé eljő az óra és immár eljött, hogy szétoszoljatok, kiki az övéihez, és engem egyedül hagyjatok; de nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” (Jn 16.32)²⁵

²⁰ *Essai bibliographique sur les éditions des Elzeviers*. Ed.: BÉRARD. Paris 1822. 31. 46.

²¹ *Catalogus librorum Officinae Elzevierianae 1628... III.*

²² HARTZ, *i. m.* 22.

²³ Néhányak címlap-reprodukcióját GULYÁS Pál is közli. *i. m.* 28. 31. 48. l.

²⁴ *Essai bibliographique... Ed.: BÉRARD... 27.*

²⁵ A bibliai értelmezés részletes kifejtését ezúton is köszönöm TAKÁCS Bélának, a debreceni Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum igazgatójának.

vagyis „Non solus pater mecum”. Ilyen értelmezésben a fa alatt álló magányos férfialak taláros prédikátort vagy professzort ábrázol, aki ugyan egyedül áll, de a felirat szerint mégsem magányos, mert vele van az Úr.²⁶ A szőlőtőke már az ókorban kedvelt díszítőelem és vallásos szimbólum volt. Az Ótestamentum az eljövendő szerencsét a gyümölcsöt hozó szőlőtőkéhez hasonlította (Gen. 40.9; 49.11), míg fent láttuk, hogy az Újtestamentumban a szőlőtőke és szőlő parabolája a keresztség által megváltott gyülekezetet jelképezi. A protestáns művészetben a kereszt és a szőlőtőke a keresztséget és az Úrvacsorát jelképezi.

Attól kezdve, hogy Isaac Elzevier ezt a „Non solus” emblémát először használta, a legnépszerűbb, és az Elzevier-nyomatványokra legjellemzőbb emblémává vált, amelyet az Elzevier-család tagjai utoljára 1712-ben használtak. Willems, az Elzevier-kiadványokat számba vevő múlt századi bibliográfus tudomása szerint mindössze két olyan kötet van, amely, bár nem Elzevier-kiadvány, mégis az Elzevierek „Non solus” nyomdászjegyét viseli címlapján. Mindkettő még az Elzevier-officína fennállásának idejéből való és mindkettő feltünteteti a nyomdász nevét: az egyik egy 1656-ban Leidenben kiadott mű, Severyn Mathys nyomtatvány, a másik pedig Waesberghe amszterdami műhelyéből került ki 1672-ben.²⁷

Németalföldön kívül egyetlen alkalommal sikerült felfedezni az Elzevierek „Non solus” nyomdászjegyét: Joseph-Gérard Barbou, 18. század derekán működő párizsi nyomdász is alkalmazta (tehát az Elzevier-műhely megszűnése után.)²⁸

Mint hogy nem Elzevier-nyomatványon ilyen elvétve található ez a jellegzetes, „Non solus” feliratú embléma, érdekes, hogy Magyarországon a 17. században sűrűn, és a 18. században egy-egy alkalommal magyar nyomdászok alkalmazták. Mai ismereteink szerint legelőször Szenci Kertész Ábrahám 1650-ben²⁹ és legutoljára a kolozsvári Református Kollégium nyomdája 1794-ben.³⁰

Huszonhét alkalommal jelent meg címlapon, mintegy nyomdászjegyként, és e kiadványok mindegyikén a magyar nyomdász vagy nyomda neve is szerepel. Ezt az alábbiakban felsorolt huszonhét művet az Elzevier nyomdászjegy háromféle metszésű változata díszíti. Az emblémát leggyakrabban az 1650-es években használták Magyarországon, amikor egy időben két magyarországi műhely is alkalmazta.

Két nyomtatványt kivéve (az 1718. és 1794. évit) mindegyik az Elzevierek működése idején jelent meg. Szenci Kertész Ábrahám és Rosnyai János a leideni Abraham és Bonaventura ill. Johan Elzevier kortársa, az amszterdamiaké közül pedig Lodewijk és Daniél. Tótfalusi Kis Miklós és Töltési István a leideni Johan és Abraham kortársa volt — az amszterdami officína az ő idejükben már nem működött.

²⁶ HAIMAN György is ilyen értelemben írta le a „Non solus” emblémát: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972. c. művében, 86.

²⁷ WILLEMS, i. m. XCII., 456.

²⁸ LAURENT-VIBERT, R. — AUDIN, M.: *Les marques de libraires et d'imprimeurs en France aux 17e et 18e siècles*. Paris 1925. No 30. — A francia nyomdász ezt az emblémát 1754-ben használta.

²⁹ RMK I 840

³⁰ HÜBNER János: *Száz és négy válogatott bibliabeli históriák*. Kolozsvár 1794.

A címlapjukon Elzevier emblémát viselő hazai nyomtatványokat az alábbiakban a metszetek és nyomdászok szerint csoportosítva adjuk közre, megjegyezve, hogy természetesen csak a példány alapján megvizsgálható és címlappal is rendelkező példányokat vehettük számba, tehát ez a felsorolás nem lehet teljes.

I. metszet (1650–1794 között használták, első alkalommal Szenci Kertész Ábrahám, Váradon. Mérete: 31 × 37 mm.) (1c kép)

1650: RMK I 840 Sculteti, A.: Grünebergensis...	8°
1651: RMK I 854 Szenci Molnár A.: Sz. Dávid...soltárai	12°
RMK II 761: Eylshemius, A.: Spirituales pieae	8°
RMK II 762 Laetus, G.: In conversionem Pauli	8°
RMK II 764 Tofaeus, M.: Disputatio theologica	4°
1652: RMK I 863 Catechesis... mely sok keresztyén	8°
RMK II 784 Catechesis religionis...	8°
1653: RMK I 878 Approbatae constitutiones	2°
1654: RMK I 895 Gönczi Gy.: A'Sz. David prófétának	4°
1656: RMK I 914 Metamorphosis... Sig. Rákóczi — Változása...	4°
RMK II 866 Becher, G.: Orator extemporaneus	12°
RMK II 870 Csipkés G. C.: Disputatio theologica	4°
RMK II 871 Csipkés G. C.: Disputatio theologica	4°
1658: RMK II 918 Apácai Cs. J.: Disputatio philosophica	4°

Udvarhelyi Mihály, Szeben

1688: RMK I 1078 Szathmári Ötvös L.: Titkok jelentése	8°
---	----

Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár

1669: RMK I 1085 Compilatae constitutiones	
1671: RMK I 1113 Compilatae constitutiones	2°
RMK I 1115 Csipkés Gy. K.: Pápistaság újsága	8°

Tótfalusi Kis Miklós, Kolozsvár

1694: RMK II 1777 Disciplina ecclesiastica	8°
1695: RMK II 1796 Nádudvari P.: Disputatio theol.	4°
1697: RMK II 1884 Mikó: Dissertatio theologica	4°
1698: RMK II 1918 Canones ecclesiasticae	4°
1701: RMK I 1628 Szenci Molnár A.: Discursus de summo	8°

Református Kollégium nyomdája, Kolozsvár

1794: Hübner, J.: Száz és négy bibliabéli...	8°
--	----

II. metszet (1658–1669 között használta Rosnyai János, Sárospatakon. Mérete: 42 × 55 mm.) (2b kép)

1658: RMK I 932 Catechismus, az az	8°
1669: RMK I 1096 Pósházi J.: Igazság istájpja...	4°

III. metszet (1700-ban használta Johann Brewer, Lőcsén. Mérete: 49 × 59 mm.)* (2c kép)

1700: RMK I 1590 Císio az az az astronomia	8°
--	----

IV. metszet (1718-ban használta Töltési István, Komáromban. Mérete: 31 × 40 mm.) (1d kép)

1718: Isten eleibe bocsájtott... arany temienező	8°
--	----

28 alkalmazás, ebből egy esetben nem címlapon.

Először Naményi Lajos³¹ figyelt fel arra, a váradi nyomdásatról írva, hogy Szenci Kertész Ábrahám az Elzevirek jelvényét használta nyomdászjegyként.

³¹ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomda története* = MKSz 1901. 280–296.

Ennek alapján azt a következtetést vonta le, hogy Szenci Hollandiában, az Elzevierek műhelyében tanulta ki a mesterséget, és így jogosultnak érezte magát az ő jelvényük használatára. Ugyanezt a gondolatot folytatta Jakó Zsigmond is, amikor Tótfalusi Kis Miklós Elzevier-jelvény használatáról írt, és megállapította, hogy Tótfalusi az Elzevier emblémáját — „talán szintén ebben a nagynevű műhelyben tanult más erdélyi tipográfusokhoz hasonlóan — saját nyomdászjelvényeként használta.”³² Valójában semmi jel sem mutat arra, hogy ez a szokás — tudniillik egy nagynevű officína emblémájának használata az ott mesterséget tanulók által — elfogadott, általános gyakorlat lett volna. Ha ez így volna, akkor egy-egy híres nyomtató-műhely jelvényét különféle nyomdahelyeken és különféle nyomdászok esetében újra és újra fellelhetnénk — de nem ez a helyzet. Másrészt, ha ez nem is általános, idegen nyomdászjelvények átvétele szórványosan Magyarországon is előfordult korábban, a 16. században pl. Huszár Gál vagy Mantskovit Bálint esetében. Ezekben az esetekben azonban nem azonosságról, inkább hasonlóságról beszélhetünk, mert az emblémák az átvétel folyamán egyes elemeikben módosultak az eredetihez képest.³³

Kissé kitekintve az Európa-szerte használt újabb kori nyomdászjelvényekre, megállapíthatjuk, hogy a fát és emberalakot vagy fát, és felirat-szalagot ábrázoló emblémák nem ritkák. Az Elzevierek jelvényét Hartz a 16. század folyamán Párisban és Genfben működő Estienne család emblémájából eredezteti. Ez a szóban forgó embléma valóban hosszúkás levelű fát ábrázol, de azokban a különböző változatokban, amelyekben ismerjük, mindig jelentőséget kap a fáról lehulló ág, és más a felirat is. A fa alakja igen hasonló ugyan, de míg az Estienne-ké olajfa volt, az Elzeviereké szilfa. Mindkét nyomdászjelvény változataiban azonos tendencia figyelhető meg: eleinte mindkét officína jelvényén a fa magasabb, szabálytalanabb alakú, míg a későbbiek során a metszetek egyre sűrűbb fát ábrázolnak és az emblémák rajza szinte négyszögletű teret tölt ki (1a és b kép.) Megjegyzendő, hogy az Estienne család legutoljára az 1600-as évek legelején használta ezt a fát, taláros alakot és „Noli altum sapere” feliratot ábrázoló emblémát, tehát az Elzevierek nyomdászokként való működésének idején már nem.³⁴ Estienne-nék tehát száz évvel korábban kezdték használni ezt a — feltehetően az Elzeviereket megihlető — emblémát, amelyről azonban a szőlő motívuma hiányzik.

De nem kizárólag az Estienne család használt az Elzevierek előtt fa-szimbólumot. A 16. századból ismerjük még Nicolas Chesneau, Pierre d’Huilliere, Frederic Morel, Philbert Hamelin és mások emblémáját, amelyek mindegyike fát ábrázol, más-más

³² Erdélyi féniks. *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1974. 66.

³³ HUSZÁR Gál horgonyra tekeredő kígyót ábrázoló nyomdászjelvényének előképét számos genfi nyomtatványban, különböző nyomdászok műveinél megtalálni. (SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdásítás a 16. században*. Bp. 1964. 78.) — Mantskovit Bálint is használta ugyanennek az emblémának más változatát, de „Fáma” nyomdászjelvénye is idegen előzményekre vezethető vissza: Sigismund Feyerabend frankfurti könyvkiadó nyomdászjegyét követi, módosítva (SOLTÉSZNE, i.m. 97–98.)

³⁴ RENOARD, Ph.: *Les marques typographiques parisiennes des XVe–XVIe siècles*. Paris 1928. — HARTZ, i. m. 14–15. WIDMANN, Hans: *Der Drucker-Verleger Henri II Estienne*. Mainz 1970.

felirattal.³⁵ Magyarországon sem voltak ismeretlenek ezek az emblémák. 16. századi nyomdászaink közül ifj. Heltai Gáspár kétféle, fát ábrázoló nyomdászjelvényt is használt az 1580-as, 1590-es években. Ezek egyike a több alkalommal is előforduló, fát és a törzsére tekeredő kígyót ábrázoló nyomdászjelvény,³⁶ másik az a metszet, amely kinyúló kart ábrázol, amint vödörbe ültetett fát fog.³⁷ A Magyarországon is tevékenykedő Hofhalter Rafael is használt olyan emblémát, amely lombos fa törzsére tekeredő szőlőindát (vagy borostyánt) jelenít meg — mai tudomásunk szerint azonban magyarországi nyomtatványain egyetlen alkalommal sem, csak a Bécsben megjelenteken.³⁸

Maga Szenci Kertész is használt egy alkalommal egy másik, fát ábrázoló nyomdászjelvényt (az amszterdami Elzevierekét).³⁹ Csűrös Ferenc⁴⁰ és Benda Kálmán — Irinyi Károly⁴¹ is említette a debreceni nyomda 17. század végi könyvein szereplő, fát és taláros férfialakot ábrázoló nyomdászjelvényét. Míg Csűrös Ferenc ebben csak véletlen használatot, díszítési szándékot látott, addig Benda Kálmán és Irinyi Károly ebben és a hasonló, fát és sisakos nőalakot ábrázoló, ugyancsak egyik századvégi debreceni nyomtatvány címlapján megjelenő emblémában (az utóbbi felirata: „Et flore — et fructu”)⁴² egyfajta nyomdászjelvényt látott és használatukban tudatosságot fedezett fel — annak ellenére, hogy, amint azt megállapították, a későbbiekben ezeknek az emblémáknak egyike sem vált a debreceni nyomdának állandó nyomdászjegyévé.⁴³

Az első, taláros férfialakot ábrázoló debreceni emblémában éppen az Estienne-család nyomdászjelvényét ismerhetjük fel: a párisi Charles Estienne által pl. 1559-ben és a genfi Estienne család 1604-ben használt emblémájának csaknem pontos tükörképe.⁴⁴ De minthogy — úgy érezzük — az elődök emblémájának átvétele nem volt tudatos, sőt, inkább az azonosságot is igyekeztek eltüntetni, ezért az írásszalagból a debreceni nyomtatványok mindegyikén hiányzik a mottó: a szalag üresen van hagyva.⁴⁵

Hasonlóképpen, ha akár Rosnyai, akár Szenci Kertész csak véletlenszerűen, mintegy a címlap díszítésére használták volna fel az Elzevier-emblémát, akkor a szalag szövegét akár kitörölhették volna. Ezzel szemben a nyilvánvalóan utánmetszésnek látszó sárospataki metszeten mégis vették a fáradságot, és a szalagba

³⁵ Az egyéb, fát ábrázoló nyomdászjelvényeket l.: RENOARD, *Ph. i. m.* 167—169, 664—670, 790—798. — HEITZ, Paul: *Genfer Buchdrucker- u. Verlegerzeichen im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert.* Strassburg 1908.

³⁶ RMNy 626 (1589), RMNy 627 (1589), RMNy 691 (1592), RMNy 866 (1600)

³⁷ RMNy 719 (1593)

³⁸ MAYER, A.: *Wiens Buchdrucker-Geschichte, Bd. I.* Wien 1883. 86. — Közli NAMÉNYI is, *i. m.* 173.

³⁹ RMK I 970, az Újtestamentum címlapján

⁴⁰ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története 1561—1911.* Debrecen 1911. 169.

⁴¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 40. kép. 36. 313.

⁴² RMK II 1562 (A nyomdászjegyet az utrechti Waesberghe műhelyével sikerült azonosítani)

⁴³ A 18. század folyamán még legalább egy alkalommal, 1737-ben használta ezt a jelvényt Szathmári Pap Sándor nyomdász, Kolozsvárott.

⁴⁴ RENOARD, *i. m.* 96., 303. ill.

⁴⁵ Lásd debreceni előfordulásait: RMK I. 1229. és RMK I. 1501.

belevésték a „Non solus” szavakat. Tehát az embléma — szövegével együtt — valamely üzenetet, tartalmat hordozhatott használói (és olvasói) számára. Már a kérdéssel foglalkozó más kutatók is felhívták a figyelmet arra, hogy a 17. század második felétől egyes díszek, vignetták olyan üzeneteket, kódokat hordoztak a korabeli olvasók számára, amelyek jelentése mára, sajnos, nagyrészt elveszett.⁴⁶

A 17. század első feléből magyarországi nyomtatványon egyetlenegy nyomdászjelvény háromféle változatának használatáról van tudomásunk, az is Mantskovit Bálint „Fáma” nyomdászjegyének másodlagos felhasználása Klösz Jakab által, illetve egy másik Fáma-metszet egy lőcsei Brewer-féle nyomtatványon.^{46a} A fentiekén kívül 1650-ig semmiféle nyomdászjelvény nem került — mai ismereteink szerint — Magyarországon nyomtatott könyv címlapjára. (A debreceni nyomtatványok némelyikén megjelenő bárányt és zászlót ábrázoló ovális embléma ugyanis nem nyomdászjelvény, hanem Debrecen város címere.) Ebből a körülményből arra következtethetünk, hogy hazai nyomdáinknál és nyomdászainknál a nyomdászjelvény nem vált gyakorlattá. Ezt figyelembe véve önmagában is érdekes jelenség, hogy 1650-től kezdve egy csapásra elszaporodtak a nyomdászjelvények — mégpedig a kivétel nélkül fát ábrázoló nyomdásznyelvények.

A továbbiakban, kissé közelebről megvizsgálva az Elzevier-emblémát alkalmazó magyar nyomdászok személyét és munkásságát, arra próbáltunk fényt deríteni, hogy vajon csak véletlen volt-e a század második felében a „Non solus” embléma gyakori föl-fölbukkanása, vagy esetleg mélyebb értelmet is hordozott?

Az Elzevieriek „Non solus” emblémáját 1650 és 1794 között mint láttuk, nyolc magyar nyomdász használta. Számunkra különösen egy-egy metszet elsődleges használója érdekes: tehát az I. metszet esetében Szenci Kertész Ábrahám, míg a II. és IV. esetében csak elsődleges felhasználóról tudunk. Az I. metszetnél ugyanis a későbbi nyomdászoknál azt is számításba kell venni — a szándékosságot sem tagadva —, hogy azt a betű- és díszkészletet használták, ami az elődjüktől rendelkezésükre állt. Míg az elsődleges felhasználó, Szenci Kertész, Rosnyai és Töltési esetében a kezdeményezés az övék lehetett, ti. hogy beszerezzenek egy metszetet, vagy metszőkkel elkészíttessék valamely minta után.

Az embléma első magyarországi használójának Szenci Kertész Ábrahámnak nyomtatványait díszíti legnagyobb számban ez a jelvény (I. metszet) (1c kép.) Szenci Kertésszel kapcsolatban a szakirodalom Naményi Lajos nyomán azon a véleményen van, hogy a nyomdász mesterséget Hollandiában tanulta,⁴⁷ mindezen azonban mindeddig semmilyen bizonyíték nem került elő. Mint említettük, azt a feltételezést, hogy az Elzeviereknél tanult, éppen arra alapozták, hogy az ő nyomdászjegyüket használta. Mégis valószínűnek látszik, hogy valóban Hollandiában tanulta ki a nyomdászatot, hiszen ebben a korszakban különösen élénk volt Kelet-Magyarország és Erdély illetve a Németalföld szellemi kapcsolata.

⁴⁶ WALTHER, Karl Klaus: *Köln: bei Peter Hammer. Befunde zu einem fingiertem Impressum.* = Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1979. 302–307.

^{46a} Klösz 1609 és 1641 között hat alkalommal használta az alábbi nyomtatványokon: RMNy 975, RMNy 987, RMNy 988, RMNy 1073, RMNy 1171 és RMK II 567; Lőcsén Brewer egy izben, I. RMK II 689.

⁴⁷ NAMÉNYI *l. m.* 282.

Szenci Váradon 1640-ben kezdett nyomtatni, korának európai színvonalán. Mesterségbeli tudását az egy emberöltővel későbbi kortársak is elismerték, ezt bizonyítja Pápai Páriz Ferenc Tótfalusi Kis Miklóshoz írt levelének egy részlete is, amelyben a magas művészi színvonalon dolgozó külföldi mesterekkel, Blaeuval, Plantinnel és az Elzevierekkel egy sorban említi „Szenci Kertész Ábrahámot, a hasonlóképpen tudós férfit”.⁴⁸

Nyomdája a kezdetektől fogva egészen 1660-ig tartó váradi működése idején igen termékeny volt, vallásos művek, alkalmi kiadványok, közigazgatással kapcsolatos nyomtatványok hosszú sora jelzi működését. A puritánus eszmék 1650-től kezdve dominálnak kiadványaiban. Első alkalommal éppen ebben az évben használta fel egyik nyomtatványának címlapján az Elzevierek „Non solus” jelvényét. Az 1640-es évek végétől kezdve, amikor II. Rákóczi György fejedelem egyre nyiltabban a puritánus eszmék ellen fordult, a református belső megújulás szellemi központja Várad és Sárospatak lett. Bár — amint azt Kéki Béla megállapította — semmi közvetlen bizonyítékunk nincs arra, hogy a puritánus eszméket Szenci Kertész is magáévá tette volna,⁴⁹ közvetett bizonyítéknak mégis elég meggyőző, ha Szenci rokonszenvét a sajtójából 1650 után kikerült számos, jórészt angol szerzőktől fordított puritánus könyvön mérjük le.

Amikor Várad török kézre kerülése után — rövid kolozsvári tartózkodás után — Szenci Kertész véglegesen Szebenben telepedett meg, a kiadványok száma megritkult és a tipográfia színvonala sem érte el a korábit. 1667-ben bekövetkezett halála után műhelye vezetését korábbi nyomdászlegénye, Udvarhelyi Mihály vette át. Képzéséről, tanulmányairól semmit sem tudunk. 1668-ban, egyetlen alkalommal használta az Elzevier-nyomdászjegyet.

Szenci Kertész műhelye 1668 után Kolozsvárra került, a református egyház kezelésébe és Veresegyházi Szentyel Mihály lett a nyomda vezetője. Az ő személyében ugyancsak jól képzett nyomdászt és elsősorban könyvkötőt ismerhetünk meg. Hogy nyomtatványainak tipográfiája mégsem közelíti meg Szenci Kertész munkáinak színvonalát, azt a készlet leromlott állapota magyarázza (ekkor már negyven éve voltak használatban Szenci Kertész betűi és díszei). Nevezetessé az utókor számára elsősorban könyvkötő művészete tette: Effmurdt Jakab és Szenci Kertész Ábrahám után ő is az erdélyi legyeződíszes könyvkötés egyik legkiválóbb mestere volt.⁵⁰ Mai ismereteink szerint három ízben alkalmazta nyomtatványainak címlapján az Elzevier-emblémát.

Ugyanezt a Kolozsvárra került nyomdakészletet az 1690-es években — saját metszésű betűtípusaival gyarapítva — Tótfalusi Kis Miklós használta. Tótfalusi hollandiai éveivel és ottani munkásságával részletesen foglalkozott a szakirodalom. Azt is tudjuk róla, hogy első mesterségbeli tapasztalatait az Elzeviereknél szerezte, bár utóbb az amszterdami Blaeu műhelyben tanulta ki a betűmetszés művészetét.

⁴⁸ Erdélyi féniks... 288.

⁴⁹ KÉKI Béla: *Szenci Kertész Ábrahám, a magyar puritánus mozgalom szolgálatában*, in: *Ötszáz esztendő*. Bp. 1974. 47–57.

⁵⁰ HERPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere* [Veresegyházi Szentyel Mihály] = MKsz 1957. 155–156.

Már Jakó Zsigmond⁵¹ és Haiman György⁵² is megállapította, hogy nyomdász-jelvényként Kolozsvárott több alkalommal az Elzevierek emblémáját használta, és azt is felismerték, hogy a metszet nem sajátja volt, hanem minden bizonnyal elődjétől, Szenci Kertész Ábrahámtól szállott reá. Tótfalusi fennmaradt kiadványai közül öt esetben használta ezt az emblémát. A 18. század végén még egy alkalommal, 1794-ben is használta ezt a jelvényt a kolozsvári Református Kollégium nyomdája. Biztosak lehetünk abban, hogy a 18. század végére e jelvényt már csak mint díszet használták, jelentése elkopott.

Éppen Szenci Kertész Ábrahám tevékenységével egyidőben, a puritanizmus másik fellegvárában, Sárospatakon, Rosnyai János nyomdászmester is alkalmazta nyomtatványai címlapján az Elzevier-emblémát (II. metszet) (2b kép). Erre már Takács Béla⁵³ és Haiman György⁵⁴ is felfigyelt. Rosnyai tanulmányairól, amint azt Takács Béla megállapította, semmit sem tudunk. Nevéről ítélve felvidéki származású lehetett és mesterségét valamelyik felvidéki nyomdában tanulhatta, Lőcsén, Bártfán vagy Kassán, bár személyét illetően e három könyvnyomda történetéről írt monográfiák sem adnak tájékoztatást. Mindössze annyit tudunk tehát, hogy Patakra érkezésekor, 1656-ban szakképzett mester, kiváló nyomdász volt. Esetleges hollandiai tanulmányairól semmi adatunk sincs. Puritánus rokonszenvét azonban bőven bizonyítják a sajtójából kikerült ilyen szellemű munkák. Az Elzevierek nyomdászjegyét tudomásunk szerint először 1658-ban használta. A metszet valószínűleg nem elődjétől, Renius Györgytől származott hozzá, mert teljesen új, hibátlan állapotban lévő metszetnek látszik.

Amikor Rosnyainak és a tipográfiának Sárospatakról menekülnie kellett, Báthory Zsófia reformátusokat sújtó intézkedése nyomán, Rosnyai a műhelyt Debrecenbe menekítette, maga pedig Kolozsvárra ment. Csak a debreceni mester, Karancsi György halála után szegődött Debrecenbe. Itt ugyan kéznél volt a — külön kezelt — sárospataki tipográfia, de a „Non solus” jelvényvel Rosnyai nyomtatványain a továbbiakban nem találkozunk. Rosnyai Debrecenben 1677 és 1682 között dolgozott, munkásságáról Benda Kálmán és Irinyi Károly elismeréssel írnak, megjegyezve, hogy a nyomtatás egyenetlensége valószínűleg nem az ő bűne, hanem annak oka a nyomdai anyag rossz állapota lehetett. Mesterségbeli jártasságát sárospataki nyomtatványai bizonyítják.

Ha nem is olyan mértékben, mint Váradon vagy Sárospatakon, a puritánus eszmék az 1660—1680-as években mégis fórumot kaptak a debreceni nyomda kiadványai között, a tankönyvek sorában. A kollégiumi ifjúság rokonszenvezett a puritánus eszmékkel, s tanáraik előadásainak közreadásában még anyagi áldozatot is vállalt, ahogy ezt egyes művek ajánlása tanúsítja. Így jelentek meg az 1660-as évektől kezdve Karancsi majd Rosnyai munkássága idején Mártonfalvi György munkái. Mártonfalvi munkássága nyomán 1660-tól húsz éven át a puritánus eszmék továbbéltek az ő teológiai tanulmányaiban.⁵⁵

⁵¹ *Erdélyi fények*... 66.

⁵² HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós*... Bp. 1972. 86.

⁵³ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 37, 48.

⁵⁴ *I. m.* 86.

⁵⁵ BENDA Kálmán — IRINYI Károly, *i. m.* 38, 50.

a

b

c

2. kép. a M7 metszet (Elzevier, 1627—1693) b Rosnyai János metszete (RMK I 932, Sárospatak 1658) = II. metszet; c Johann Brewer metszete (RMK I 1590, Lőcse 1701) = III. metszet

Debrecenben után, 1683 és 1685 között Töltési István vezette a műhelyt. Róla, az előző nyomdászokhoz képest viszonylag sokat tudunk, és ez nagyrészt Tótfalusi Kis Miklósnak köszönhető, aki Töltésit Amszterdamban a betűmetszés művészetére tanította. Töltési Istvánt, aki kompaktorból lett nyomdász, a debreceni városi tanács 1681-ben Hollandiába küldte, hogy kitanulja a nyomtatást és betűmetszést. A híres Blaeu-officínába ment, ahol azonban nem vállalták kitaníttatását, így Tótfalusi Kis Miklós amszterdami műhelyében tanulta meg a betűöntést és betűmetszést. Tótfalusi kevés elismeréssel ír betűmetsző tudományáról. Hazatérése után ugyan itthon metszett 1684—1685-ben egy betűkészletet,⁵⁶ de azután, hogy a nyomda éléről elkerült, nem volt aki ezt javítsa, pótolja.

Ha Tótfalusi — a maga mércéje szerint — nem is tartotta sokra Töltési mesterségbeli tudását, azt el kell ismernünk, hogy nem sok olyan magyarországi nyomdászról tudunk, aki maga metszette betűvel nyomtatott volna: valójában Tótfalusin és Töltésin kívül egyről sem tudunk.

Az 1680-as években Töltési még egyszer megpróbálta a debreceni nyomdát a puritanizmus szolgálatába állítani: kiadta Amesius több munkáját,⁵⁷ Debreczeni István Perkins-fordítását.⁵⁸ 1685-ben azonban távoznia kellett a nyomda éléről. Éppen Amesiusnak, az angol puritanizmus elveit tolmácsoló két kötetével hívta ki Apafi fejedelem haragját. Puritánus rokonszenve miatt Apafi elűzte Debrecenből, és nevét legközelebb egy 1711. évre szóló kalendáriumban olvashatjuk, mint komáromi könyvnyomtatóét. Kalendárium-kiadási privilégiuma alapján feltételezhető, hogy 1705-ben már Komáromban volt. Ennél korábbi adat Töltési sorsát illetően nem áll rendelkezésünkre. 1686 és 1704 közötti éveire, tartózkodási helyére vonatkozóan semmi támpontunk sincs.

Komáromi nyomtatványai közül keveset ismerünk. Számunkra legérdekesebb az 1718-ban kiadott *Arany temiénező*, amely címlapján az Elzevier-jelvénnel jelent meg (IV. metszet) (Id kép). Nincs nyoma annak, hogy már Debrecenben is használta volna. Mai ismereteink szerint ennek a metszetnek ez az egyetlen előfordulása.

Néhány szót magukról a metszetekről, mintegy adalékként a 17. századi magyarországi könyvdíszítéshez, amelyről teljes áttekintésünk — szemben a 16. századdal — mostanáig nincs.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a magyarországiak az Elzevierek által használt kilencféle metszet egyikével sem egyeznek pontosan. Tartalmi módosítás ugyan nincs egyikén sem, de a rajz más. A nyolc magyarországi nyomdász, mint

⁵⁶ Kétséges, hogy teljes betűsorozatot metszett-e vagy csak bizonyos hiányok pótlására, a meglévő készlet kiegészítésére metszett-e betűket. Levelét, amelyben 1685-ben arról ír, hogy „betűm nem volt elegendő; úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok . . .” CSFRÖS Ferenc (*i.m.* 109, 128) BENDA – IRINYI (*i.m.* 34, 273) és JAKÓ Zsigmond (*Erdélyi fények*, 456, 460.) egyaránt úgy értelmezték, hogy teljes, új betűsorozatot metszett. BENDA Kálmán – IRINYI Károly ugyan megjegyzi, hogy „Töltési készletében nem tudjuk különválasztani az Amszterdamban vásárolt és az általa metszett betűket”. Valóban, e kérdésre meggyőző választ csak a debreceni betűtípusok alapos vizsgálata hozhatna.

⁵⁷ RMK II 1562, RMK II 1563

⁵⁸ RMK I 1330

láttuk, nem nyolc különböző metszetet használt, hanem csak négyfélét. Az I. metszet volt legtovább és legsűrűbben használatban: 1650-től 1794-ig. Érdemes összehasonlítani az 1650-ben még élesrajzú metszetet azzal az állapottal, ahogyan pl. Tótfalusi nyomtatványain megjelenik. Ez a metszet az Elzeviek M 11-es⁵⁹ „Non solus” metszetéhez áll legközelebb, bár nem teljesen azonos azzal (1b kép). Nyomdai dúca Kolozsvárott azután is megmaradt, hogy többé könyvdíszként nem használták, amint az nyomon követhető a kolozsvári Református Kollégium tipográfiájának 1805. évi inventáriumából. Ebben az inventáriumban az Elzevier-emblémának, a többi dúchoz hasonlóan, lenyomata is megtalálható.⁶⁰

Kérdés, hogy a váradi nyomdának már 1650 előtt, tehát az 1640. évi nyomdaalapítás idején is megvolt-e felszerelésében ez a metszet, vagy csak 1650-ben szerezte-e be Szenci Kertész, újonnan?

Méretében és rajzában nagyon hasonló, de mégsem azonos a fentivel a Töltési István által használt, még 1718-ban is meglehetősen jó állapotban lévő embléma (IV. metszet). Az I. metszettel összehasonlítva némi eltérés csak a szőlőfürt rajzában és egy-egy kinyúló falevélen látható. Ez a metszet is leginkább az Elzeviek M 11-es metszetéhez áll közel, stílusa azzal teljesen azonos, amint Szenci Kertészé is (1. kép). Töltésinél a rajz kissé jobban kitölti a képzeletbeli négyszöget, mint Szenci Kertésznél. Valószínűbbnek látszik, hogy az I. és IV. metszet külföldről származik, nem hazai munka.

Méretében is és rajzában is szembetűnően eltér Szenci Kertésztől és Töltésitől is a Rosnyai János által használt II. metszet. Az előbbieknél jóval nagyobb, éles metszésű, finoman sávozott. A metsző a faágakat és növényeket kissé sematikusabban, de naiv bájjal ábrázolta. Méretében is, stílusában is leginkább az Elzeviek M 7-es metszetére hasonlít (2a kép), a férfialak az M 9-esre is. Az Elzevieknek ezen a két metszeten található a férfialak kezének az a jellegzetes tartása, amelyet a — véleményünk szerint hazai — mester is átvett. E két előkép valamelyike szolgálhatott mintául: ezek valamelyikének hazai mester által készített sikeres utánmetszése lehet a Rosnyai által használt II. metszet.

Ezzel szemben — valószínűleg ugyancsak az M 7-esnek — gyenge utánmetszése az, amelyet Johann Brewer használt egy ízben (2c kép). A metszet nem is látszik újnak, inkább nagyon is elhasznált, kopott, annak ellenére, hogy Brewer csak egyetlen alkalommal használta mai ismereteink szerint. E metszeten másképpen helyezkedik el a taláros férfialak is, amennyiben az összes ismert (akár holland, akár hazai) metszettől eltérően, kissé lehajtott fejjel és nem teljesen profilból áll. Ennek a metszetnek inkább eredetét volna érdekes ismerni, hogy ki használhatta Brewer előtt, és honnan került a lőcei nyomdászhoz, aki — minthogy a kötet belsejében alkalmazta — nyilván nem nyomdászjegyként fogta fel. Összeállításunkban csak a teljesség kedvéért említettük.

⁵⁹ Ezt a jelölést használta F. BRUNETIÈRE az Elzeviek különböző metszésű nyomdászjegyeinek megkülönböztetésére: *Catalogue d'une Collection unique...* Paris 1896. c. művében.

⁶⁰ A leltárt kivonatossan közölte HAIMAN György: *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer.* Bp.—San Francisco 1983. c. művében, 438–439, 156–157. A dúc lenyomata a leltár 64. lapján található (a XXX. dísz.).

Kérdéses a metszetek eredete. Rosnyai esetében tehát valószínűleg hazai másolásról, utánmetszésről van szó, Brewernél szintén, de Szenci Kertésznel és Töltésinél a metszet rajza, stílusa, kivitelezése annyira hasonlít az Elzevierek által használt egyik emblémához, hogy németalföldi eredetük nagyon valószínű. Amint már szó volt róla, nem ismert olyan gyakorlat, hogy azok, akik egy bizonyos műhelyben sajátították el a nyomdászat mesterségét, joggal használták volna az officína nyomdászjegyét. Ha viszont más díszekhez hasonlóan ilyen metszeteket is a könyvkereskedelem központjaiban szabadon lehetett vásárolni, akkor érdekes, hogy Európa-szerte nincs számos más olyan nyomtatvány, amely címlapján az Elzevier-jelvényt viselne.

Mi lehetett az az üzenet, amelyet az Elzevier embléma közvetített? Itt néhány szóval vissza kell térnünk az embléma jelentésének értelmezéséhez.

Valószínű, hogy a „Non solus” nyomdászjegyben hazai református nyomdászaink nemcsak a németalföldi állam egységét látták, talán nem is annyira az antik értelmezés (az elmélkedés) volt gondolatébresztő számukra. Inkább a szimbólum bibliai jelentése ragadhatta meg a Biblia állandó közelségében élő református nyomdászaink figyelmét, amelyben különös hangsúlyt kaphatott a „Non solus” felirat. Már nem tudjuk pontosan kideríteni, hogy a „Non solus” mottóhoz a „nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” szavakat egészítették-e ki a gondolatot értő olvasók, vagy a „nálam nélkül semmit sem cselekedhettek” értelműt. Anélkül, hogy messzemenő következtetést vonnánk le az embléma nyomdászjelvényként való használata és a művek tartalma között, megemlítendő, hogy a 27 mű közül 21 vallásos tartalmú, és mindössze 6 egyéb: alkalmi vagy államigazgatással kapcsolatos nyomtatvány.

Feltételezzük tehát, hogy az embléma magyarországi használóinak valószínűleg bibliai üzenetet hordozott ez a metszet. Megkockáztatjuk azt a kérdést, hogy ha nem egyszerűen nyomdászjelvényről van szó, akkor — bár erre közvetett bizonyítékokon kívül semmi kézzelfogható adat nem áll rendelkezésünkre — vajon nem puritánus szimbólummal van-e dolgunk? Az emblémát használóknak két közös vonását ismerjük: puritánus rokonszenvüket és nyomtatványaik magas művészi színvonalát. Meg kell ugyanis említeni, hogy hazai használatuk egyfajta magasabb tipográfiai színvonallal is együttjárt, hiszen alkalmazói éppen a korszak legkiválóbb hazai nyomdászai voltak. Tehát az embléma használata szinte az Elzevier-officina normáihoz való igazodást is jelentette. Nem véletlen, hogy akár Szenci Kertész akár Tótfalusi esetében a címlapok szerkesztésében igen sok hasonlóságot találni az Elzevier-nyomtatványokkal (3—4. kép).

Az említett, Elzevier-emblémát viselő hazai nyomtatványok mindegyikére jellemző a takarékos díszítés, tipográfiai igényesség és szépen megformált, nem túlszűfolt címlap. Míg például Szenci Kertész a negyedret nyomtatványok nagy részét nyomdai cifrákból összeállított kerettel díszítette (Sárospatakon Rosnyai gyakorlata ugyanez volt), addig az Elzevier nyomdászjelvényvel ellátott kötetek szinte mindig — két kivételtől eltekintve — címlapkeret nélkül jelentek meg. Formátumuk legnagyobbrészt 8° (12 esetben), gyakran 4° (10 esetben), és ritkán fólió vagy 12° (3, illetve 2 alkalommal). Tótfalusi 4° és 8° nyomtatványoknál használta ezt az emblémát, szintén címlapkeret nélkül (Tótfalusi címlapon egyébként is kevésbé használta a nyomdai cifrákat, mint elődei). A Tótfalusi

PETRI MOLINÆI,
S. S. Theol. Doct. & Profess.

ANATOMIE
MISSÆ;

Docens authoritate Sacræ Scripturnæ, & testi-
monii Veteris Ecclesiæ, Missam pugnare
cum verbo Dei, & avertere homi-
nes à via Salutis.

Latino sermone donata

à

LUDOVICO MOLINÆO,
Auctoris filio.

Lugd. BATAVOR.
Ex Officina Elzeviriorum.
cdo loc xxxvii.

Isten eleibe föl-botsátando Leiki
jo illatokkal tellyes

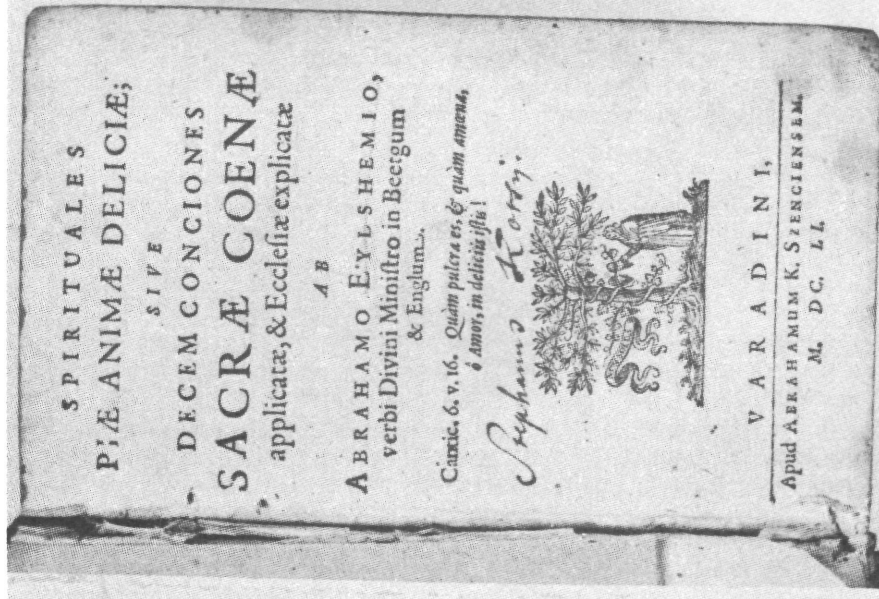
ARANY
TEMIENEZŐ.

Az az:
A kegyes könyörgő lelkek-
nek minden féle fizükégi felől
Istenhcz fel-nyujtando áhítatos és
buzgo Imádlági.

KOMAROMBAN,
Nyomtat: TÖLTÉSI ISTVÁN költséggel.
M. DCC. XVIII.

3. kép. (kicsinyítve)

DISCURSUS
 DE
 SUMMO BONO,
 A

LEG-FÖBB JÓRÓL,
 Mellyre e' Világ mindenkoron se-
 rényen és valóban vagyódik.

A Biblias és Világi sokféle Hísfioriak-
 ért és Példákert olvasásra kedves és
 hasznos.

Mellyet Deákbold Magyariré fordított SZENTZS
 MÓLNAR ALBERT.

És most a közönséges hasznokra Világra
 hoztatott

nyomdájából kikerült két Elzevier-emblémás disputáció szinte a megtévesztésig hasonlít az Elzevirek Leidenben kiadott disputációihoz — minthogy a 4° formátumot ők is gyakran alkalmazták disputációk esetében.

Az elmondottakból arra a megállapításra juthatunk, hogy az Elzevier-nyomdászjeggyel együtt hazai nyomdászaink egyfajta könyvformátumot és könyvdíszítési sémát is átvettek, amely a sok túlsúfolt, szöveggel teletömött és igénytelen díszítésű könyvcímnap után megújítóan hatott a 17. század magyarországi könyvművészetre. Az Elzevirek hatása olyan nagy volt, a már említett sikeres könyvkereskedői, kiadói, könyvnyomtatói tevékenységük eredményeképpen, hogy Kelet-Magyarorszáig és Erdélyig érezttette hatását. Az Elzevier-család munkássága ily módon Magyarországon hosszú időre nyomot hagyott, és emlékeztetőül sok 17. századi címlapon szembeötlik az Elzevirek nyomdászjegye — talán mint a toleráns szellemű Németalföld jelképe, mint a tudományosságé, vagy mint a Németalföldről beszivárgott puritánus eszmék egyik szimbóluma.

V. ECSEDY, JUDIT

Das Buchdruckerabzeichen der Elzeviere in Ungarn

Die Verfasserin untersucht, wie das charakteristische Buchdruckerzeichen der Elzeviere, 17. und 18. Jahrhundert in Ungarn auch von ungarischen Buchdruckern benutzt wurde. Als erster benutzte es Ábrahám Szenci Kertész 1650. zuletzt die Druckerei des Reformierten Kollegiums von Kolozsvár (Klausenburg) 1794. Seit 1650 vermehren sich die Buchdruckerzeichen plötzlich in Ungarn, obwohl das bei unseren inländischen Druckereien nicht üblich war. Die Studie zählt die 27 Werke auf, auf deren Titelblatt die drei Varianten des Elzevier-Emblemas als Buchdruckerzeichen vorkommen. Nach der Analyse der Tätigkeit der ungarischen Buchdrucker, die das Elzevier-Emblem benutzten, erklärt die Verfasserin das oftmalige Vorkommen des Emblems dadurch, dass die inländischen Buchdrucker, die mit dem Puritanismus sympathisierten und Drucksachen von hohem Niveau erzeugten, diese Buchdruckerabzeichen als puritanische Symbole auffassen konnten.